

Предпринимательские союзы по русскому праву / Е. С. Лурье. – СПб.: Изд. Юрид. книж. склада «ПРАВО», 1914. – 48 с. 17. Роговин Л. М. Законы об обществах, союзах и собраниях / Л. М. Роговин. – СПб.: «Законоведение», 1912. – 104 с. 18. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 575, оп.1, спр. 53, 330 арк. 19. Держархів Одеської області, ф. 2, оп. 7, спр. 185, 11 арк. 20. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. V. – 1284 арк. 21. Пособник для лиц учреждающих общества или союзы / сост. С. Щеголев. – К.: Типо-литография губернского правления, 1909. – 22 с. 22. Государственный архив Ростовской области, ф. 167, оп.1, д. 27, 158 л. 23. Менджул М. В. Розвиток громадських організацій в Україні: історико-правовий аналіз / М. В. Менджул // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 4. – С. 125–130.

Ирина Шандра

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

В статье проанализировано правовое регулирование представительных организаций предпринимателей пореформенного периода (съезды горнопромышленников Юга России, г. Харьков; Всероссийское общество сахарозаводчиков, г. Киев; съезды представителей промышленности и торговли Юга России, г. Одесса), дано характеристику изменений законодательства относительно союзов и обществ. Особое внимание уделено анализу «Временных правил об обществах и союзах» от 4 марта 1906 г., их значению в формировании коалиционного права в Российской империи. На основе архивных и опубликованных источников показано юридическую неопределенность положения общественных представительных организаций предпринимателей.

Ключевые слова: общество, буржуазия, коалиционное право, представительная организация, съезды предпринимателей.

Iryna Shandra

LEGAL REGULATION OF REPRESENTATIVE ORGANISATIONS OF THE MIDDLE CLASS OF THE UKRAINIAN PROVINCES (SECOND HALF OF 19 – BEGINNING OF 20)

Legal regulation of representative organisations of the middle class is represented in this article (Congress of Miners of Southern Russia, Kharkov; Russian Society of Sugar, Kiev; Congress of representatives of industry and trade of the South Russia, Odessa), characterised changes in regulations according to unions and communities. Special attention was dedicated to the analyse of «Temporary rules for unions and communities» from the 4th of March 1906, their meanin in forming of coalition law in Russian Imperia. On the basis of archive and published sources loyal uncertainty loc of reprasantative organisation of trade people.

Key words: society, middle class, coalition law, reprasantative organisation, conventions of trade people.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження особливостей легкої промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: легка промисловість, губернія, Російська імперія, торгівля, промисловий розвиток.

На сучасному етапі розвитку історії принципового значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку обробних галузей промисловості, які зазнали принципових трансформацій внаслідок відміни кріпосного права у 1861 р. Серед складного комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії України, яка на той період входила до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, пов'язаним із легкою промисловістю.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових проблем розвитку легкої промисловості в українських губерніях. Виходячи із мети, поставлено завдання дослідити механізм формування і функціонування легкої промисловості в досліджуваній період.

Над даною проблематикою дослідження працювали такі дослідники, як І. Гуржій [1–2], О. Денисенко [3], Л. Мельник [11], О. Нестеренко [12–13] та ін. Проте у своїх працях вони досліджували лише окремі аспекти розвитку легкої промисловості, такі, як становище, джерела формування робітництва, наводили загальну характеристику в окремих повітах і губерніях. Виходячи із цього, ця стаття передбачає детальніше характеристики становлення та розвитку легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії та зробити певні узагальнення і висновки.

Легка промисловість українських губерній Російської імперії мала свої особливості. Розвиток найважливіших галузей виробництва значною мірою залежав від імпорту устаткування, сировини і матеріалів. Багатьох галузей легкої індустрії взагалі не існувало [3, с. 9].

Низка галузей обробної промисловості, що у дореформений період виходили своєю продукцією на зовнішній ринок, в період промислового капіталізму почали занепадати, або дуже повільно розвиватися, працюючи на вузький місцевий ринок. До таких галузей, зокрема, відносилася суконна, канатна тощо [2, с. 42].

Суконна промисловість у кріпосницькій Наддніпрянщині займала одне з особливих місць. Хоча у цій галузі було ще чимало дрібних закладів, проте загалом у 30–50-х роках XIX ст. суконна промисловість перебувала на мануфактурній стадії.

Підприємства суконної, переважно поміщицької промисловості, були у кожній з дев'яти українських губерній, проте найбільша їх кількість зосереджувалася у губерніях Лівобережної та Правобережної України; у губерніях Півдня було лише 9 підприємств. Найбільшими центрами поміщицького мануфактурного сукноробства були Чернігівська, Полтавська, Харківська та Київська губернії, вони ж і відзначалися високою концентрацією виробництва. У цих губерніях зосереджувалися переважно великі підприємства (мануфактури), на яких працювало, в середньому, понад 100 робітників, а річна продукція одного підприємства дорівнювала 11,7–22,8 тис. аршин сукна (аршин – 71,12 см). У той же час продукція підприємств на Волині і Поділлі перевищувала 1 тис. аршин сукна на рік [11, с. 46–47].

Суконна промисловість, продукція якої у дореформений період розповсюджувалася не тільки в Україні, а і в Центральній Росії, Прибалтиці, Царстві Польському, на Кавказі, поступово скорочувала своє виробництво. На 70-ті рр. XIX ст. більше половини вовняних виробів виготовляла Московська губернія. За нею слідували 6 губерній, кожна з яких виробляла промислової продукції на 2,5–8 млн крб. У їх кількість входила Чернігівська губернія. Київська губернія належала до восьми губерній Росії з вартістю виробництва від 500 тис. – до 1800 тис. крб. У Подільській і Волинській губерніях виготовлення вовняних виробів становило від 100 – до 300 тис. крб. [2, с. 42–43].

Серед центрів суконної мануфактури в Росії у пореформений період панівне становище займала Московська губернія (на початку 70-х рр. XIX ст. вона виготовляла близько половини продукції суконного і 60 % продукції суконного і камвольного виробництва) [9, с. 316–317].

У 1864 р. в Росії було 397 суконних фабрики, які нараховували 80 тис. робітників. Суконне виробництво у Росії можна поділити на три види: 1) на заготівлю для постачання у казну солдатських суконь; 2) на фабрикацію сукна для приватного споживання; 3) для власного споживання [10, с. 20–21].

Напередодні реформи 1861 р. в Україні налічувалося до 20 суконних фабрик капіталістичного типу. Зокрема, в посаді Клишці їх було 9. Суконна фабрика купця А. Степуріна мала дві парові машини, 150 ткацьких верстатів та багато інших механізмів і апаратів. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. фабрика обслуговувалася 765 найманими робітниками. Щорічно вона випускала продукції на 250–300 тис. крб. [1, с. 29]. Зокрема, в 1861 р. у Херсонській губернії нараховувалося 10 суконних фабрики [6, арк. 68 зв.]. Також у 1869 р. працювала суконна фабрика П'яковського на Київщині, яка належала поміщику Понятовському. Річне утримання її становило 2180 крб. За рік виготовлено сірого сукна на 500 крб., сірих салфеток для цукрових заводів – 6000 штук на 3480 крб. [13, с. 171].

Суконна промисловість Наддніпрянської України, що у дореформений період за вартістю займала третє місце (після винокурної і цукрової), у пореформені роки швидко занепадає і перетворюється на другорядну галузь. Передусім, стає помітною повна ліквідація поміщицьких суконних мануфактур, навіть тих, що у 50-х рр. XIX ст. зробили помітні кроки в напрямку механізації виробництва. Так, уже на 1879 р. з численних поміщицьких суконних мануфактур в офіційних статистичних оглядах відзначається лише Славутська фабрика князя Сангушка, невелика сукновальня поміщика Вітославського у Берестечку на Волині й Таганчанська мануфактура графа Бутурліна на Київщині. Мануфактура поміщика Л. Абрамовича у місті Володарці, Юзефових у Богуславі Київської губернії та Машівська мануфактура Головіна на Чернігівщині перейшли в оренду до купців [11, с. 105–106].

Причиною занепаду і ліквідації поміщицької суконної промисловості у Наддніпрянській Україні у пореформені роки було позбавлення поміщиків-власників мануфактур дарової робочої сили, пільг і казенних гарантованих поставок сукна у казну. В нових умовах ринкової конкуренції, спеціалізації окремих районів у масштабах всеросійського ринку виявилася цілковита безприбутковість поміщицького суконного виробництва через неможливість конкурувати з виробами суконних фабрик інших промислових районів, зокрема, Польщі та Московського промислового району [11, с. 106].

За цих умов вижили лише дрібні сукновальні Волині та Поділля, що виробляли грубе сукно для місцевого споживання: суконні заклади Дунаївців на Поділлі, містечок Коростишева на Київщині, Тульчина, Рожищ на Волині. Ряд суконних підприємств Київщини спеціалізувалися на виробництві суконних «салфеток» для цукрових заводів; нарешті, продовжували діяти декілька великих фабрик (на Київщині) та клинцівські суконні фабрики, що орієнтувалися на старі традиційні ринки збуту [11, с. 106].

Статистичний облік суконного виробництва у пореформений період був недосконалим. У одному випадку до суконних «фабрик» відносили усі, навіть дрібні кустарні заклади, в інших губерніях дані були неповними. Однак певне уявлення про невпинний процес зменшення кількості підприємств наводить таблиця 1.

Таблиця 1

Суконна промисловість Наддніпрянської України

Губернії	Кількість підприємств			
	1859 р.	1879 р.	1884 р.	1888 р.
Волинська	42	42	37	17
Київська	8	18	16	14
Подільська	65	41	42	40
Чернігівська	18	13	12	12
Полтавська	10	3	1	–
Харківська	12	1	–	–
Катеринославська	1	–	–	–
Херсонська	15	–	–	–
Таврійська	1	–	–	–
Всього	172	156	108	83

[11, с. 107].

Отже, на другу половину 80-х рр. XIX ст. завершується процес швидкої ліквідації суконних підприємств. Деяке зростання кількості підприємств у Київській губернії пояснюється заснуванням іноземцями у Коростишеві дрібних майстерень. Однак наведені в таблиці дані не були свідченням концентрації виробництва, оскільки великі мануфактури закривалися, проте зберігалися і навіть, як зазначалося вище, зростали дрібні заклади-майстерні. Дрібні сукновальні Коростишева, Ладижина, Тульчина, Аннополя, на яких переважала ручна праця, з кількістю робітників від 3 – до 13–14, не могли стати базою технічного перевороту [11, с. 107].

Процеси концентрації виробництва спостерігаємо лише деякою мірою у Дунаївцях. Так, у 1868 р. тут діяли 59 заклади з кількістю робітників у 561 осіб, вартість виробництва становила 242,4 тис. крб. У 1879 р. тут залишилося 51 підприємство з числом робітників у 503 чоловік, вироблено сукна на 295,5 тис. крб. Серед цих закладів можна виділити 15 підприємств мануфактурного типу (на кожному в середньому зайнято 10–12 робітників) і 7 підприємств фабричного типу, у середньому на кожному з них зайнято 20 робітників. Характерно, що 44 дрібних підприємства і мануфактури виробили продукції на 172,2 тис. крб., а 7 підприємств фабричного типу – на 123,3 тис. крб., тобто фабричні заклади (11,9 % загального числа підприємств) виробили 41,8 % загальної вартості продукції [11, с. 107–108].

У 1872 р. на Поділлі всіх суконних фабрик нараховувалося 58, сума виробництва яких становила 252460 крб. [14, арк. 23 зв.].

Єдиним, по суті центром великого фабричного виробництва сукна у Наддніпрянській Україні у пореформений період стають Клинці Чернігівської губернії – старий центр капіталістичної мануфактури (в 1860 р. його питома вага в усьому обсязі мануфактурного суконного виробництва Наддніпрянської України становила 47,5 %) [9, с. 317].

Розвиток внутрішнього ринку після реформи 1861 р. викликав інтенсивне зростання клинцівської суконної промисловості. За період 1861–1868 рр. відбулося різке збільшення виробництва, а разом з тим і капіталів. Якщо у 1860 р. клинцівські мануфактури виробили продукції на 1468 тис. крб., то у 1868 р. вартість виробництва досягла 2295 тис. крб. У ці роки нагромадження капіталів стало основою для переоснащення клинцівських мануфактур у фабрики [11, с. 108–109].

Переростання мануфактури у фабрику в суконній промисловості Клинців супроводжувалося дальшим підвищення їх ролі як індустріального центру. Частка Клинців у валовій продукції суконного виробництва українських губерній за пореформені роки зросла в 1,5 рази (з 47,5 % у 1860 р. – до 71 % у 1895 р.) [9, с. 320].

З 1873 р. почався застій у суконній промисловості, знизилися ціни внаслідок перепродукції – з кризового стану суконну промисловість вивела російсько-турецька війна, що спричинилася до збільшення поставок сукна армії. Упродовж 1873–1875 рр. у Клинцях закрилися низка колишніх фабрик (Кубарєва, Черкесова, Ісаєва). Після війни суконне виробництво, внаслідок дальшої механізації, щорічно виготовляло на 2,5 млн крб. продукції. Однак на початку 80-х рр. XIX ст. почалася смуга тривалої кризи, що ускладнилася для суконної промисловості появою на внутрішньому ринку дешевих камвольних шерстяних тканин, які почали витісняти суконні. Виробництво сукна у Клинцях знизилося до 1,6 млн крб., а кількість робітників зменшилася з 2,8 тис. – до 1,5 тис. осіб [11, с. 109].

У 70–80-х рр. XIX ст. умови розвитку суконної промисловості були мало сприятливими. У 70-х (1873–1877 рр.) і упродовж 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. через несприятливу ринкову кон'юнктуру суконне виробництво перебувало у кризовому стані. До 1890 р. загальна кількість мануфактур скоротилася більше, ніж удвічі (з 14 до – 6), число робітників – на 37 % (з 3492 – до 2184), ткацьких верстатів – на 40 % (з 870 – до 520) [9, с. 318].

На 1895 р. в українських губерніях налічувалося 194 суконних підприємства, вартість виробництва яких становила 3280 тис. крб., або на 313 тис. крб. менше, ніж у 1865 р. Це було наслідком тих зрушень, які відбувалися в економічній спеціалізації районів Росії. Як відзначалося в описі Канівської суконної фабрики Юзефа за 1896 р. «Суконні фабрики, що позакривалися на Київщині, припинили свою діяльність через цілковиту бездоходність цієї справи у нашому краї і неможливість конкурувати з виробами суконних фабрик інших промислових районів» [2, с. 43].

Наддніпрянська Україна була важливим джерелом сировини для текстильної промисловості Росії, головним чином для конопляного виробництва. На текстильну промисловість у 1913 р. припадало 21,6 % всієї валової продукції країни. Найбільшими текстильними підприємствами були фабрики Морозова, братів Носових, Прохорівська, Цинделя та інші. В українських губерніях Російської імперії текстильна промисловість була однією з найменш розвинутих виробництв. Як і в першій половині XIX ст., Наддніпрянська Україна залишалася ринком для текстильних товарів з центральних і північних районів Росії і Польщі [13, с. 163–164].

Промисловості по обробці бавовни на Україні на початок 1900 р. майже не було. Існували тільки фарбувально-обробні виробництва. У Харкові таких підприємств було 2 і в Катеринославі – 1. На них зайнято всього лише 108 робітників, а сума виробництва становила 191 тис. крб. на рік [12, с. 54].

У Полтаві був один льонотіпальний заклад з числом робітників 128 осіб, у Чернігові – один коноплетіпальний заклад з кількістю робітників 695 осіб. Не набула помітного розвитку ця промисловість і в наступні роки [12, с. 54].

Більш-менш значного розвитку у Наддніпрянщині досягли коноплепрядильні, канатні та вірвовкові виробництва. Цих підприємств у Чернігівській губернії було 12 з числом робітників 929 осіб, у Харківській – 3 з числом робітників 461 осіб, у Херсонській – 4 з числом робітників 87 осіб і в Катеринославській – одне. Крім того, у Харківській губернії було одне підприємство з обробки джгуту з числом робітників 313 осіб. Аналогічний заклад був і в Херсонській губернії з числом робітників 1111 осіб. Крім перелічених виробництв була ще деяка кількість невеликих підприємств змішаного виробництва [12, с. 54–55].

На початку XX ст. значно посилилася в Україні переробка конопель, збільшилася площа їх посіву, яка у 1913 р. досягла 127 тис. десятин, причому 45 тис. припадало на Чернігівську губернію. Основна кількість зібраних конопель на Чернігівщині вивозилася за кордон і відправлялася на промислову переробку. У 1913 р. чернігівські коноплі становили 91,3 % загальноукраїнського вивозу конопель; крім того, Чернігівщина забезпечувала цією сировиною відповідні одеські заводи [12, с. 55].

Канатна промисловість, в основному, зберігала характер дрібних промислів. Вартість її щорічної продукції у пореформений період становила не більше 500 тис. крб. Так, у 1871 р. у Полтавській, Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях діяло 9 канатних підприємств, на яких працювало 230 робітників, що виробили канатів на 431 тис. крб. Серед канатних підприємств зустрічалися і справжні заводи з десятками і сотнями робітників. До останніх, наприклад, відносився завод Новікова в Одесі, який у 1885 р. виробив 32 тис. пудів канатів і вірвовок. Сировина сюди привозилася з Орловської, Курської і Чернігівської губерній, а також з Англії (манільне прядиво). Виготовлені на заводі канати і вірвовки збувалися в чорноморські та азовські порти, за кордон – в порти Дунаю, Егейського і Середземного морів [2, с. 43].

У зв'язку із розвитком суконної промисловості і зростанням вівчарства в Україні з'являються вовномийні, на яких брудну вовну сортували, запарювали, мили у холодній воді, сушили і пакували в тюки. Власники вовномієнь або скуповували для первісної обробки вовну, щоб потім перепродати, або мили за певну плату вовну, одержану від поміщиків [1, с. 30].

Промисловість по обробці вовни поділялася на дві підгрупи: шерстемийні заклади, фарбувально-обробні і суконні. Шерстемийних закладів у 1900 р. було 4, з них у Харківській губернії – 3 із загальним числом робітників 686 і в Херсонській – 1 з числом робітників 148. Ватяний завод був тільки у Херсоні. Прядильно-ткацьких закладів було тринадцять із загальним числом робітників 239 чоловік. Всі вони були розташовані у Подільській губернії. Фарбувально-обробні заклади були: один у Чернігівській губернії (54 робітники) і один в Подільській губернії (24 робітники). Суконні підприємства у Наддніпрянщині розташовувалися в таких губерніях: у Чернігівській – 7 підприємств із загальним числом робітників 2437 чоловік, у Волинській – 6 з загальним числом робітників 115 і в Подільській – 14 підприємств із загальним числом робітників 416 осіб [12, с. 55].

У 1908 р. кількість підприємств з обробки вовни у Наддніпрянській Україні дещо зросла. Так, у Чернігівській губернії налічувалося вже 8 підприємств із загальним числом робітників 4260, у Подільській – 26 з загальним числом робітників 681; у Харківській залишилося 2 з числом робітників 561, у Київській 4 з числом робітників 155, у Волинській 4 із числом робітників 281, Катеринославській – одне з числом робітників 73 і в Херсонській – 3 підприємства з числом робітників 149 осіб [12, с. 55–56].

Виробництво вовняних виробів становило одну із важливих галузей мануфактурної промисловості в Росії. Вся кількість вовни, яка збиралася у Росії, становила приблизно 3600 тис. пудів. На фабричне виробництво постачалася вовна донська, циганська, покращена (шленська) і мериносова, всього біля 2500 тис. пудів, а інша – відправлялася за кордон [10, с. 19]. У 1867 р. в Росії було 614 фабрик і заводів по виробництву вовни з 92322 робітниками і випуском продукції на 42565518 крб. [10, с. 67–69].

Після реформи 1861 р. у Наддніпрянщині високими темпами зростала полотняна промисловість. Так, загальне виробництво полотняних тканин зросло з 17,8 тис. крб. у 1865 р. до 413,3 тис. крб. у 1895 р. А для бавовняної промисловості склалися несприятливі умови розвитку. У 1865 р. в Україні 5 кустарних закладів виробили ситцю на 30,8 тис. крб., у 1875 р. 7 підприємств галузі – на 104,2 тис. крб. Такі підприємства не змогли вистояти у конкурентній боротьбі з більш розвинутими, що діяли в інших районах Росії, внаслідок чого у 80-х рр. XIX ст. випуск цих тканин в Україні скоротився більш ніж удвічі, а до кінця століття зовсім занепав. У ряді міст існували парусинове, канатне і ватне виробництво, що задовольняли, в основному, потреби місцевого ринку. Вони, за неповними даними, випустили продукції у 1865 р. на 143,8, у 1885 р. – на 176,8 і у 1895 р. – на 131,8 тис. крб. [9, с. 337]. Зокрема, на початку 60-х рр. XIX ст. селяни Куп'янського округу Харківської губернії з метою збуту виготовляли полотна і сукна. У цей період полотна вироблено на суму 6400 крб., а сукна – 3230 крб., що у загальній сумі становило 9360 крб. загальної продукції [7, арк. 84].

У 1911 р. у Катеринославі створено товариство під назвою фірми «Торговий будинок М. С. Джигіт і К^о» для оптово-роздрібної торгівлі суконно-мануфактурними товарами та прийому замовлень для пошиття чоловічого одягу. З цією метою товариство придбало у Катеринославського купця Мойсея Сімоновича Джигіта суконно-мануфактурний магазин, де товариство мало здійснювати торгівлю. Товариство у своїй власності нараховувало капітал у розмірі 250 тис. крб. і мало двох власників: московського купця Бориса Ісааковича Катлама із внеском із даної суми у 175 тис. крб. і катеринославського купця першої гільдії Мойсея Сімоновича Джигіта, який вніс 25 тис. крб. і ще одного власника із внеском 50 тис. крб. [8, арк. 5].

У 1900–1903 рр. криза охопила бавовняну промисловість. Проходження кризи в галузі характеризується такими даними. Продукція підприємств по обробці льону, конопель і джгуту, поширеній і в Україні, в 1899 р. становила 54,2 млн крб., в 1900 р. – 53,4 млн крб. Продукція підприємств по обробці шовку в 1900 р. становила 27,7 млн крб., в 1901 р. – 24,9 млн крб., продукція підприємств по обробці вовни в 1899 р. становила 94,8 млн крб., в 1900 р. – 92,3 млн крб. [12, с. 75].

Таким чином, робота багатьох підприємств про запас, переkritтя продажу збиткових товарів прибутковими товарами, оновлення техніки і підвищення у зв'язку з цим продуктивної сили уцілілих підприємств, надзвичайне посилення експлуатації робітників, нарешті, збільшення продукції основних підприємств, які працювали в кращих ринкових умовах, за рахунок других, що припинили або скоротили роботу, – все це являло собою характерні риси кризи в бавовняній промисловості Росії.

Під час кризи 1900–1903 рр. з новою силою проявилася неспроможність капіталізму, ще більше загострилася суперечність між суспільними продуктивними силами і відживаючими приватними капіталістичними виробничими відносинами [12, с. 78].

Шкіряне виробництво належало до числа важливих галузей легкої промисловості Росії. Визначити кількість виробництва шкір можна лише приблизно, так як фабричні дані по шкіряних

заводах не наводять точних даних. Проте у 60-х рр. XIX ст. у Росії було 2500 шкіряних заводів, які виготовили продукції на 17 млн крб. [10, с. 36].

Шкіряна промисловість була поширена майже в усіх українських губерніях і представлена досить значною кількістю підприємств, які, проте, до кінця XIX ст., за деяким винятком, залишалися на мануфактурній стадії розвитку. Найбільшими серед них були Київський, Бердичівський, Васильківський і Одеський шкіряні заводи. Обсяг виробництва закладів по обробці шкіри (за неповними даними звітів губернаторів) становив у вартісному обчисленні 1,4 млн крб. у 1865 р. і 1,3 млн крб. у 1875 р., а в 1884 р. зріс до 3,7 млн крб., або в 2,6 рази проти 1865 р. Найбільше шкір вироблялося у Київській, Катеринославській і Херсонській губерніях. Негативний вплив на розвиток підгалузі справила економічна криза 1885 р. [9, с. 337]. Так, на Київщині у 1885 р. вироблено продукції лише на 789788 крб. Значне зниження виробництва шкір цього року мало місце й на Катеринославщині. На Поділлі воно скоротилося більше, ніж наполовину. На Волині виробництво по обробці шкір зросло [13, с. 176].

У 90-х роках XIX ст. шкіряне виробництво зростало нерівномірно, оскільки на постачання сировини негативно впливало зменшення поголів'я худоби через неврожаї в селянських господарствах [9, с. 337]. У 1898 р. Карл Антель відкрив в Одесі шкіряний завод, який виготовляв шкіри, сушив їх, перемелював кору і кістки [4, арк. 3]. У 1902 р. шкіряна справа у Херсонській губернії була розвинена слабо. В Одесі у цей період існувало 14 шкіряних заводів із 480 робітниками. Із цих заводів 10–12 були невеликими за розмірами, на яких у середньому працювало 8–12 робітників. Із всіх заводів найбільш яскраво проявлялися заводи у Єлисаветградському повіті [5, арк. 5; 26].

Шкіряна промисловість у системі цензової легкої промисловості Наддніпрянської України посідала помітне місце і в 1913 р. дорівнювала за виробництвом валової продукції 35,7 %. На Наддніпрянщину припадало у 1912 р. понад 10 % всього обсягу виробництва шкір у Росії, а за виробництвом так званих жорстких шкір питома вага українських губерній перевищувала 16 % [13, с. 175].

Таким чином, для економіки Наддніпрянської України пореформеного періоду характерним був порівняно швидкий розвиток обробної промисловості, який супроводжувався корінним зрушенням в її структурі, енергоозброєності, техніці й технології. Скасування кріпосного права 1861 р. і наступне завершення промислового перевороту зумовили великі соціальні зміни в складі населення українських губерній. Упродовж другої половини XIX ст. тут остаточно сформувалися два основні класи суспільства – промисловий пролетаріат і промислова буржуазія [2, с. 44].

У цілому ця група виробництв у Наддніпрянській Україні помітно не розвинулася. Свій попит на вовняні та бавовняні вироби Наддніпрянщина, в основному, задовольняла за рахунок підприємств, розташованих у центральних районах Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.
2. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
3. Денисенко Л. О. Легка промисловість України за роки Радянської влади / Л. О. Денисенко, С. П. Лаута // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1977. – Вип. 11. – С. 9–15.
4. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 3, спр. 2734, 10 арк.
5. Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35, спр. 2212, 37 арк.
6. Там само, ф. 147, оп. 1, спр. 77, 84 арк.
7. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 209, спр. 67, 502 арк.
8. Там само, ф. 751, оп. 1, спр. 2, 24 арк.
9. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1. – 464 с.
10. Матеріали к пересмотру общетаможенного тарифа. – Одесса, 1867. – 100 с.
11. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
12. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
13. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. – 1962. – 580 с.
14. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 52, спр. 437, 62 арк.

Николай Москалюк

ЛЕГКАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Статья посвящена ключевым проблемам исследования особенностей легкой промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: легкая промышленность, губерния, Российская империя, торговля, промышленное развитие.

Mykola Moskalyuk

LIGHT INDUSTRY OF UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article is devoted to the key problems of research of features of light industry of the Ukrainian provinces of the Russian empire in the second half of the 19th – early 20th centuries.

Key words: light industry, province, Russian empire, trade, industrial development.

УДК 94 (477)

Андрій Ленъ

РОЗВИТОК ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ У ТЮТЮНОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню технічних особливостей розвитку тютюнової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: губернія, промисловість, фабрика, технічний прогрес, тютюн.

Розвиток будь-якої галузі економіки залежить від її технологічного оснащення. Історія розвитку тютюнової промисловості в українських губерніях Російської імперії не є винятком. Метою статті є аналіз особливостей науково-технічного прогресу в пореформений період, загальна характеристика технічного устаткування даної галузі та її вплив на економічну складову всієї імперії. Свого часу цією проблематикою займалися такі дослідники, як І. Гуржій [3], Л. Мельник [7], М. Москалюк [8] та інші. Проте дана тема не досліджена повною мірою і залишається актуальною на сьогоднішній день.

У другій половині ХІХ ст. чималої ваги в харчовій промисловості Російської імперії набувала тютюнова промисловість. На території українських губерній, так і в цілому в усій імперії, дана галузь розвивалася нерівномірно. У 1865 р. в українських губерніях було 109 фабрик, які виробили продукції на 1,6 млн крб. Через 10 років, у 1875 р., число фабрик зменшилося до 90, а вартість їхньої продукції зросла до 5,9 млн крб. У 1885 р. кількість підприємств збільшилася до 114, а вартість виробництва тютюну – до 19,2 млн крб. На 1895 р. діючих фабрик налічувалося всього 72, які виробили тютюну на 7,7 млн крб. [3, с. 41].

Поряд з дрібними тютюновими заводами в Україні було немало і великих фабрик. У Київській губернії великі обсяги виробництва мали тютюнові фабрики Когенів (Київ), А. Зарицького (Черкаси), Х. Мар'яновського (Умань), Н. Гробівкера (Бердичів) [13, с. 28].

У 1874 р. в Києві існувало 8 тютюнових фабрик із загальною чисельністю 327 працюючих. У 1885 р. діяло вже 13 фабрик, на яких працювало 934 робітників. Найбільшими були підприємство Соломона Когена (251 осіб) і фабрика брата Мойсея (227 осіб), яку він відкрив у 1863 р. під назвою «Брати Коген». Третє місце займала фабрика І. Дурунча і Я. Шишмана з 36 працюючими. На тютюново-махорковій фабриці Андрія Солонини було тільки 4 працівники. З самого початку діяльності в Києві Соломон Коген розмістив своє підприємство «для вироблення турецького тютюну і сигар», однак уже з 1887 р. фабрика була однією з найбільших в південно-західній частині Російської імперії постачальницею тютюнових виробів. Її річний обсяг досяг 650 тис. крб. і постійно зростав [6, с. 16].

На Всеросійській промисловій виставці у 1913 р. в Києві товариство, яке очолював Абрам Коген, мало окремих павільйон. У ньому представлено фабрику в мініатюрі, де відвідувачі могли наочно ознайомитися з усіма стадіями виготовлення сигарет: нарізанням тютюну, приготуванням гільз, механічним набиванням, укладанням та бандеруванням. Упродовж 1902 – 1912 рр. товариство виробило понад 7 тис. т тютюну та 4 млрд штук сигарет, всього продано тютюнових виробів на 29 млн крб. і сплачено акцизу 13,6 млн. У 1913 р. щодня виготовлялося не менше 2 млн гільз і 2 млн цигарок, і ще вручну вироблялося 250 тис. цигарок на замовлення за особливою технологією [6, с. 17].

Досить популярними в Києві були тютюнові вироби фабрик «П.С.Спіліоті» та «Іосиф Егіз». Рекламуючи свою продукцію, фабрика «Ю.Кац» повідомляла, що виробляє «єдині цілком гігієнічні гільзи з ватуо «Гавана», яка знищує нікотин» [6, с. 17]. Також в цій крамниці можна було придбати машинку і всі технічні засоби для виготовлення цигарок власноруч [14, с. 8]. Південноросійська гільзова фабрика торгового дому С. Каракоза зазначала, що випускає «бездоганні, відомі по всій Росії гільзи «Царськіє» і «Греза» з найкращого паперу». У Києві 12 підприємств поставляли гільзи для сигарет, а найбільше з них – фабрика «А.І.Дуван». У тому ж 1913 р. було 52 магазини, що торгували виключно тютюновими виробами – трубковим тютюном, цигарками, сигарами тощо. Найбільшими були вже згадані магазини, що належали фірмам «Соломон Коген» і «Брати Коген» [6, с. 17].